

1- عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم

سیاسی پوهنتون سلام

Waiswaziry@gmail.com

معلومات مقاله

تاریخ نشر: 1398/11/23

شماره مقاله در ژورنال: 06

تعداد صفحات: 08

شماره نوبتی مجله: 7 و 8

کلید واژه ها

حق صحت، سلامت، قانون

اساسی، محیط زیست سالم و

خدمات صحتی

چکیده

حق صحت، به عنوان یک حق ذاتی و اساسی، به این معناست که هر کس حق دارد تا به بالاترین معیار های سلامت فیزیکی و روانی دستیابی داشته باشد و تمامی خدمات صحتی و طبی، غذای کافی، مسکن مناسب، محیط کار سالم و محیط زیست پاک را در برمی گیرد.

افغانستان با تصویب قوانین و مقررات مختلف در زمینه صحت و همچنین پیوستن به کنوانسیون ها و پیمان های مختلف بین المللی، این حق را به رسمیت شناخته و مورد حمایت قرار داده است. در این تحقیق ضمن بررسی قوانین و مقرراتی که این حق را به رسمیت شناخته اند، به بیان مفهوم و جایگاه حق صحت در نظام حقوقی افغانستان و اسلام پرداخته ایم. شیوه تحقیق در این مقاله، توصیفی-تحلیلی بوده و با استفاده از ابزار کتابخانه، مجلات و کتاب های معتبر علمی صورت می گیرد.

یافته های ما نشان می دهد که این حق برای نخستین بار در قانون اساسی سال 1343 افغانستان به رسمیت شناخته شد و از آن زمان تا کنون تلاش های زیادی در جهت تضمین و حمایت آن صورت گرفته است. و اما دین مقدس اسلام در مورد حق متذکره، حدود بیشتر از 14 قرن قبل ارشاداتی داشته و توجه خاص خویش را به آن نه به عنوان یک موضوع شخصی و اخلاقی، بلکه به حیث یک حکم شرعی مبذول داشته است.

معلومات مجله:

مجله علمی پوهنتون سلام، نشرات خویش را از سال 1390 ه.ش آغاز نموده و دست آورد های زیادی در این زمینه دارد، در ادامه سلسله فعالیت های خویش به تاریخ 1401/03/22 اعتبار نامه خویش را به عنوان یکی از معتبرترین مجله از وزارت محترم تحصیلات عالی کشور به دست آورد، آدرس: افغانستان، کابل، ناحیه چهارم، کلوله پشته، چهار راهی قلعه بست (گل سرخ)، پوهنتون سلام. آدرس ارتباطی؛ وبسایت: <https://salam.edu.af/magazine>، ایمیل: salamuk@salam.edu.af، شماره های تماس: +93788275275 و +93202230664

مقدمه

صحتمندی و تندرستی جسم از بزرگترین نعماتی است که خداوند جل جلاله برای انسان اعطا نموده و احکام الهی اوامر و نواهی جدی ای را برای حفاظت و استفاده دست ازین نعمت، مبذول داشته است. انسانی زمانی می تواند به احکام الهی به صورت درست عمل کند که توانائی و قدرت بدنی داشته باشد. این قدرت و توانائی زمانی حاصل می شود که انسان از صحت و سلامتی کامل بر خوردار باشد.

از روزگاران قدیم، انسان به منظور دست یافتن به صحت و سلامتی، با انواع مختلف امراض مبارزه نموده و همیشه در تلاش یافتن راهی برای علاج و مداوای آنها و یا حداقل تسکین و تخفیف آلام و دردهای آن بوده است؛ صحتمندی همواره یکی از عوامل مهم در رفاه و کرامت انسانی بوده و برخورداری از حداقل خدمات صحتی، لازمه حیات و حیثیت ذاتی انسان به شمار رفته و عدم برخورداری این حداقل ها به منزله انکار والاترین ارزش های انسانی می باشد.

حق صحت در بر گیرنده تمامی شرایطی می شود که دولت ها برای تأمین امکان یک زندگی سالم، متعهد به فراهم کردن آن بوده و جهت تضمین آن مسئولیت ها و مکلفیت های معینی را به دوش دارد. واضح است که دولت ها نمی توانند صحت و سلامتی و مطلوب بودن صحت مندی افراد را تضمین نمایند؛ اما می توانند شرایطی را فراهم سازند که در آن صحت افراد مورد حمایت قرار گرفته و دستیابی به تندرستی برای افراد ممکن گردد.

حق صحت به عنوان حقی بنیادین توصیف شده و برای تحقق و بهره مندی از سایر حقوق و آزادی ها در اسناد ملی، بین المللی و اسلام پرداخته شده است. از آنجایی که افغانستان یک سرزمین اسلامی بوده و بیش از 99 درصد جمعیت آن را مسلمانان تشکیل می دهد، مسأله پرداختن به حق صحت از منظر قوانین وضعی و شریعت اسلامی در جهت بلند بردن سطح دانش و آگاهی مردم اهمیت بسزایی دارا می باشد. این که حق صحت به چه حقی اطلاق شده؟ جایگاه این حق در نظام حقوقی افغانستان و دین مبین اسلام در کجا بوده و ضمانت اجرای آن در چیست؟ نگارنده در این تحقیق به دنبال دریافت پاسخ مناسب به سوالات مزبور می باشد.

تعریفات

برای شناخت و درک بهتر موضوع، در این مبحث ابتدا به تعریف صحت از دیدگاه های مختلف پرداخته و پس از آن از حق صحت تعریفی ارائه خواهیم نمود.

• تعریف صحت

صحت در لغت به معنای درست شدن، بی عیب شدن، راستی، درستی¹، سلامت، سداد و بی عیبی می باشد.² و اما در اصطلاح از صحت توسط دانشمندان تعریف های متعددی ارائه شده است. چنانچه به باور بعضی ها صحت عبارت است از تندرستی کامل بدنی، روانی، اجتماعی و روحی بوده³ و به باور بعضی ها هم صحت عبارت از حالتی است که به وسیله آن از انسان افعال صحیح و سالم صادر می گردد.⁴

در کنار تعریف های فوق، سازمان صحتی جهان نیز از صحت تعریفی ارائه نموده است. مقدمه اساسنامه این سازمان بیان می دارد که: صحت عبارت است از یک حالت آسودگی کامل جسمی، روانی و اجتماعی بوده و تنها به نبود بیماری یا ناتوانی اطلاق نمی شود.⁵

تعریف حق صحت

حق صحت از جمله حقوق بنیادین و اساسی افراد بوده و تمامی افراد از این حق بدون هیچگونه تبعیض تبعیض از نظر جنس، سن، رنگ، پوست، ملیت، نژاد، زبان، دین، دیدگاه سیاسی و موارد مشابه بهره مند شده می توانند.⁶

حق صحت عبارت است از حق دستیابی از بالاترین استاندارد های سلامت فیزیکی و روانی بوده⁷ و در بر گیرنده تمامی شرایطی از جمله (عرضه خدمات صحتی، سلامت عمومی، مسکن مناسب، آب سالم، محیط کار سالم، محیط زیست سالم و غیره) می شود که دولت ها برای تأمین امکان یک زندگی سالم، متعهد به فراهم کردن آن می باشند.

مولفه های بنیادین حق صحت

به طور کلی در مورد حق صحت، چهار مؤلفه اساسی ذیل را باید مد نظر داشت:

• حق صحت، حقی است فراگیر و عام شمول

وقتی از صحت صحبت به عمل می آید، اولین و ابتدایی ترین مفهومی که از آن به ذهن خطور می کند، دسترسی به مراقبت های صحتی و مراکز صحتی و درمانی است. بدون شک مراقبت های درمانی و صحتی اولیه و ضروری و در اختیار داشتن این امکانات، عنصری مهم در تحقق حق صحت بوده؛ اما در کنار آن ها عناصر دیگری نیز وجود دارند که در راه نیل به حصول کامل این حق، اهمیتی مضاعف داشته که می توان به غذای کافی و مقوی، محیط زیست سالم و پاک، آب آشامیدنی سالم، محیط کاری ایمن و دسترسی به دواهای اساسی اشاره کرد.

حق صحت متضمن یک سلسله آزادی ها است

در این مفهوم، آزادی به این معناست که هیچ کس نباید بدون رضایت خود تحت انجام آزمایشها یا معالجات طبی اجباری قرار گیرد. پیشرفت های علمی که در زمینه صحت و درمان و سایر مسایل طبی صورت می گیرند، در کنار منافع آنها، می توانند آثاری منفی بر صحت انسان نیز داشته باشند؛ به ویژه آن گاه که انسان، موضوع انجام انواع آزمایش های بالینی برای ارزیابی میزان کارایی ادویه جات و شیوه های درمانی جدید قرار می گیرد. هرگونه آزمایش و تحقیق طبی اجباری ممنوع شمرده شده و رضایت فرد در هر مورد باید از قبل اخذ شود. با استناد به ماده ۷ میثاق حقوق مدنی و سیاسی که اشاره داشته «هیچ کس نباید به شکنجه و مجازات ظالمانه و غیرانسانی محکوم شود، به ویژه این که هیچ فردی نباید بدون رضایت خود محکوم شود که تحت آزمایش علمی و طبی قرار گیرد» و همچنان با توجه به ماده 37 قانون ادویه افغانستان که در آن چنین اشاره شده «تطبیق موادی که در مورد استفاده آن، شواهد و ماخذ علمی، در طبابت عصری و عنعنوی موجود نباشد، در عضویت انسان ممنوع است»⁸، می توان گفت که اقدامات یا آزمایش های طبی اجباری و تحمیلی هم مانند شکنجه یا دیگر رفتارهای غیرانسانی، ظالمانه و تحقیرکننده به شمار می روند. بناً با توجه به این مساله به نام پیشرفت علم و دانش طبی، نمی توان آموزه های بنیادین حقوق بشری همچون حیات و سلامتی انسان را که ریشه در حیثیت ذاتی او دارند، نادیده گرفت.

1- حسن، عمید، فرهنگ عمید، چاپ دوم، تهران: نشر فرهنگ اندیشمندان، ۱۳۸۹، ص 605.

2- فرهنگ واژه یاب دهخدا، واژه صحت، تاریخ دریافت: 1397/8/10.

3- تعدادی از علمای جید ریاست ارشاد و انسجام مساجد وزارت ارشاد، حج و اوقاف، جایگاه صحت در اسلام، بخش صحت بنیاد آغا خان در افغانستان، 1393، ص 4.

4- احمد شاه، شکوهمند، طبابت و اخلاق، کابل، مطبوعه النخیل، 1396، ص 21.

5- غلام رضا، رحیمی، مجله دانشکده پیراپزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، سال پنجم، شماره 1، 1389، ص 53.

6- فاطمه، کوبکی سقی، قابلیت دادخواهی حق بر سلامت در نظام حقوق بین الملل، فصلنامه حقوق پزشکی، سال دهم، شماره سی و هفتم، 1395، ص 11.

7- محمود، عباسی و دیگران، مفهوم و جایگاه حق بر سلامت در نظام حقوقی ایران، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هشتم، شماره سی ام، 1393، ص 183.

8- جریده رسمی، قانون ادویه، شماره مسلسل 963، 1387، ماده 37.

حق صحت شامل یک سلسله حقوق فردی است

انسان حق دارد که در محیط و جامعه سالم و امن زندگی کند؛ زیرا برخورداری از محیط زندگی و اجتماع سالم، لازمه رشد و بالندگی انسان است. دولت‌ها موظف اند تا حد امکان محیط سالم را فراهم کنند تا شهروندان آن‌ها بتوانند در چنین محیطی، حیاتی همراه با صحت و سلامتی و رفاه داشته باشند. توضیح این که، دولت‌ها مکلف هستند برای تحقق صحت و سلامت عمومی سیستم صحتی برنامه ریزی شده، مؤثر و یکپارچه‌ای را در سطح ملی تأسیس نمایند. البته این سیستم صحتی همگانی باید به گونه‌ای استقرار یابد که همگان بتوانند از فرصت‌های برابر جهت بهره‌مندی از عالی‌ترین سطح صحت و سلامت برخوردار باشند. از جمله این فرصت‌ها می‌توان به دسترسی به دواهای اساسی، خدمات و مراقبت‌های درمانی و وقایوی اساسی، پیشگیری، درمان و کنترل امراض اشاره کرد.¹

رعایت اصل عدم تبعیض و انصاف در توزیع مناسب و عادلانه امکانات و خدمات صحتی

این امر نقش مهم جهت نیل به استاندارد بالاتر خدمات صحتی دارد. اصل منع تبعیض، از اصول بنیادین در نظام بین‌المللی حقوق بشر بوده، چنانچه در ماده ۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی هم اشاره شده است، که دولت‌های عضو باید حقوق مندرج در میثاق را بدون تبعیض از هر حیث برای همه تضمین کنند. در این میان برخی گروه‌ها مستحق رفتار ترجیحی نیز می‌باشند و نیازهای آنها باید مورد توجه خاص قرار گیرد؛ از جمله زنان، کودکان، افراد سالخورده و معلولان.²

3- جایگاه و اهمیت حق صحت

در این مبحث ابتدا در مورد جایگاه و اهمیت حق صحت در نظام حقوقی افغانستان پرداخته و بعداً در مورد اهمیت و جایگاه این حق در اسلام خواهیم پرداخت.

الف - حق صحت در نظام حقوقی افغانستان

• قوانین اساسی قبلی افغانستان

برای نخستین بار به حق صحت و سلامتی افراد در افغانستان در سال 1343 توجه صورت گرفت. چنانچه در ماده 36 قانون اساسی این سال چنین تصریح گردید: «دولت موظف است در حدود توان خود وسایل وقایه از امراض و علاج آن را به صورت متوازن برای همه افغانها تهیه کند. هدف دولت در این ساحه رسیدن به مرحله ایست که در آن تسهیلات صحتی مناسب برای تمام افراد افغانستان فراهم گردد».

و اما باید گفت که حق صحت برای بار نخست در بند 4 ماده 29 قانون اساسی سال 1359 به رسمیت شناخته شد. این ماده چنین بیان می‌دارد: «برای اتباع جمهوری دموکراتیک افغانستان حقوق و آزادی‌های دموکراتیک ذیل تأمین و تضمین می‌گردد:...

4- حق وقایه صحت و تأمینات اجتماعی

دولت جهت انکشاف شبکه‌های موسسات حفظ الصحة دولتی و در صورت امکان توسعه خدمات رایگان طبی، بهبود تأمینات اجتماعی زحمت‌کشان در صورت از دست دادن قدرت کار و در کهن سالی و همچنین در صورت از دست دادن متکفل برای اعضای خانواده تدابیر اتخاذ می‌نماید».

قانون اساسی سال 1366 نیز به این حق توجه خاص نموده و در ماده 57 خویش چنین تذکر داده است: «اتباع جمهوری افغانستان دارای حق صحت و تأمینات اجتماعی می‌باشند. دولت از طریق توسعه همه‌جانبه و متوازن سیستم خدمات طبی سراسری ملی، توسعه شفاخانه‌ها، مراکز صحتی، پرورش دوکتوران طب و کارمندان خدمات طبی، جلوگیری از امراض همگانی، توسعه خدمات صحتی رایگان، تنظیم و تشویق خدمات طبی خصوصی، بهبود تأمینات مادی برای کهن سالان، معلولین جنگ و کار و بازماندگان شهدا تدابیر لازم اتخاذ می‌نماید».

به دلیل اهمیت حق صحت به عنوان حیاتی‌ترین و اساسی‌ترین حق افراد، امروزه قوانین و مقررات مختلف در افغانستان به این مساله پرداخته و آن را مورد حمایت خویش قرار داده است؛ که در این مقام به آنها ذیلاً پرداخته می‌شود:

قانون اساسی سال 1382

قانون اساسی فعلی افغانستان که در ماه جدی سال 1382 در 12 فصل و 162 ماده از جانب لویه جرگه در کابل تصویب گردید، در فصل دوم خویش به حقوق و آزادی‌های افراد پرداخته و از آن‌ها تحت عنوان حقوق اساسی و وجایب اتباع یاد کرده است. این قانون اساسی در مورد حق صحت چنین صراحت دارد: دولت وسایل وقایه و علاج امراض و تسهیلات صحتی رایگان را برای همه اتباع مطابق به احکام قانون تأمین می‌نماید. دولت تاسیس و توسعه خدمات طبی و مراکز صحتی خصوصی را مطابق به احکام قانون تشویق و حمایت می‌کند. دولت به منظور تقویت تربیت بدنی سالم و انکشاف ورزشهای ملی و محلی تدابیر لازم اتخاذ می‌نماید.³

همچنان قانون اساسی متذکره در جای دیگری چنین مشعر است: دولت به منظور تنظیم خدمات طبی و مساعدت مالی برای بازماندگان شهدا و مفقودین و برای بازتوانی معلولین و معیوبین و سهم‌گیری فعال آنان در جامعه، مطابق به احکام قانون، تدابیر لازم اتخاذ می‌نماید.⁴

با توجه به مواد متذکره می‌توان گفت که حق صحت در قانون اساسی افغانستان به عنوان یکی از حقوق بنیادین و اساسی افراد شناخته شده و دولت هم جهت تحقق آن خود را مکلف دانسته تا آن را مورد حمایت و پشتیبانی خویش قرار دهد.

قانون صحت عامه

قانون صحت عامه افغانستان در سال 1388 در 8 فصل و 34 ماده از جانب شورای ملی تصویب شده است. هدف اصلی وضع این قانون را وقایه و علاج امراض و فراهم نمودن تسهیلات صحتی رایگان برای همه اتباع کشور، تأمین و توسعه خدمات طبی و مراکز صحتی خصوصی، اجرای برنامه‌های موثر صحتی در ساحات مختلف

1- <https://iranhr.net/fa/articles/2776> تاریخ دریافت، 1397/8/20

2- <https://www.kar-online.com/node/11642> تاریخ دریافت، 1397/8/20

3- جریده رسمی، قانون اساسی، 1382، م 52.

4- همان، م 53.

- صحت عامه اعم از عرضه مناسب خدمات طبی و وقایوی و معالجوی، بهبود حفظ الصحه فردی و محیط زیست، جلوگیری از شیوع امراض ساری کنترل و امحای آن، حمایه صحت طفل و مادر و فراهم نمودن شرایط مناسب صحتی کار در موسسات تولیدی و خدماتی کشور تشکیل می دهد.¹
- قانون متذکره در ماده پنجم خویش جهت تامین حق صحت اتباع کشور، اتخاذ تدابیر ذیل را بر عهده وزارت صحت عامه کشور گذاشته است:
1. تدابیر وقایوی به منظور جلوگیری و کاهش شیوع امراض ساری و انتانی با توجه بیشتر به تامین صحت طفل و مادر.
 2. عرضه کمک های اولیه خدمات طبی و وقایوی و معالجوی.
 3. تدابیر جهت تامین خدمات طب وقایوی و حفظ الصحه محیط زیست برای کارکنان در ادارات دولتی و غیر دولتی.
 4. مراقبت از شبکه های آبرسانی و آب آشامیدنی و مواد غذایی دارای کیفیت صحتی و دوی با کیفیت برای اتباع کشور.
 5. پیشبرد تعلیمات صحتی و اشاعه معلومات و آگاهی جهت بهبود سطح سلامت فردی و وقایه از امراض مهلك ساری.
 6. توسعه و انكشاف تسهیلات صحتی کلینیک ها، شفاخانه ها، مراکز صحتی و دواخانه ها.
 7. تهیه و تدارک تجهیزات طبی و مواد دویی جهت رفع نیازمندی های صحتی اتباع کشور و فراهم نمودن تسهیلات صحتی در زمینه.
 8. توسعه و تکامل نظام تربیه کارکنان طبی، بلند بردن سوبه تخصصی طبیبان و انكشاف تحقیقات علمی در ساحات مختلفه طب وقایوی و معالجوی.
 9. طرح اساسات علمی حفظ الصحتی در مورد تغذی مردم.
 10. طرح اساسات علمی حفظ الصحتی در مورد تامین صحت باروری، اطفال و مادران.
 11. تشریک مساعی تاسیسات دولتی و غیر دولتی به منظور رفع معضلات صحتی در ساحه عرضه کمک های صحتی اولیه و خدمات صحتی.
- قانون محیط زیست

قانون محیط زیست افغانستان در 9 فصل و 78 ماده در سال 1385 از جانب شورای ملی تصویب گردیده است. هدف اصلی و عمده وضع این قانون را حفاظت صحت بشری، حیوانی و نباتی و بهبود وضع معیشت آنها تشکیل می دهد.²

بر اساس این قانون، هیچ شخصی (حقیقی و حکمی) حق ندارد و نمی تواند که برای محیط زیست صدمه رسانده و آن را آلوده نمی نماید و در نتیجه صحت و سلامتی موجودات زنده را در کشور به مخاطره مواجه سازد. چنانچه در بند 1 ماده 8 قانون متذکره آمده است که هیچ شخصی حق ندارد که باعث آلودگی زیاد محیط زیست گردد. هرگاه مطابق به احکام این قانون مقداری از آلودگی امر مجاز یا اصلاً اجتناب ناپذیر باشد، در آن صورت مکلف است تا آنرا به حداقل ممکن کاهش بدهد. حدود آلودگی زیاد در لویح جداگانه مشخص می گردد.

مقررۀ مراکز صحتی خصوصی

این مقررۀ در 7 فصل و 53 ماده در سال 1391 از جانب شورای وزیران افغانستان به تصویب رسیده است. هدف اصلی تصویب مقررۀ متذکره را عرضه خدمات صحتی، دسترسی اتباع کشور به خدمات صحتی، تاسیس، تنظیم و انسجام امور مربوط به مراکز صحتی خصوصی ای که خدمات صحتی را برای مردم عرضه می نمایند³ و سایر موارد تشکیل می دهد. این مقررۀ همچنان برای آن که حق صحت اتباع را بهتر مورد حمایت قرار داده باشد در فصل پنجم خویش به مکلفیت های مراکز صحتی خصوصی پرداخته و آن ها ملزم دانسته تا مطابق آن عمل نمایند.

مقررۀ حمایت و تقویت تغذی طفل با شیر مادر

مقررۀ حمایت و تقویت تغذی طفل با شیر مادر در فصل و 28 ماده در سال 1387 به تصویب شورای وزیران افغانستان رسیده است. این مقررۀ که جهت تامین صحت و سلامتی جسمی و روحی طفل و مادر وضع گردیده است،⁴ به عنوان یکی از مقررۀ های مهم در کنار سایر قوانین و مقررات در عرصه تامین حق صحت در کشور شناخته می شود.

مقررۀ کاهش و جلوگیری از آلودگی هوا

مقررۀ کاهش و جلوگیری از آلودگی هوا که در 6 فصل و 47 ماده در سال 1388 از جانب شورای وزیران جمهوری اسلامی افغانستان تصویب گردیده است؛ یکی از اهداف وضع آن را جلوگیری از اثرات سوء هوای آلوده بالای صحت انسان و سلامت محیط زیست تشکیل می دهد. این مقررۀ نیز در کنار قواعد و مقرراتی که قبلاً به آن ها پرداخته شد، تضمین کننده و حمایت کننده حق صحت افراد در کشور ما می تواند باشد.

سایر قوانین و مقررات

برای تحقق بهتر حق صحت در افغانستان در کنار قوانین و مقرراتی که قبلاً به آن پرداخته شد، قوانین و مقررات ذیل نیز مورد استفاده قرار می گیرد: قانون طب عدلی مصوب 1387، قانون ادویه مصوب 1387، مقررۀ دواخانه ها مصوب 1385، مقررۀ تولید و توزیع ادویه و لوازم طبی مصوب 1385، مقررۀ لابرتوار های طبی شخصی مصوب 1385، مقررۀ کلینیک های اکسریز شخصی مصوب 1385، مقررۀ کنترل مواد مخرب لایه اوزون مصوب 1385، مقررۀ ارزیابی اثرات محیط زیستی مصوب 1386، مقررۀ واکسین ها و محصولات معافیتی مصوب 1389 و غیره.

1- جریده رسمی، قانون صحت عامه، شماره مسلسل 1004، 1388، م 1.

2- جریده رسمی، قانون محیط زیست، شماره مسلسل 912، 1385، م 2.

3- جریده رسمی، مقررۀ مراکز صحتی خصوصی، شماره مسلسل 1084، 1391، م 2.

4- جریده رسمی، مقررۀ حمایت و تقویت تغذی با شیر مادر، شماره مسلسل 974، 1387، م 2.

ب- حق صحت در اسلام

هر چند در نظام بین المللی نخستین اشارات به مسئله صحت و سلامتی در ماده ۵۵ منشور سازمان ملل متحد صورت گرفت^۱ و حق صحت به عنوان یک حق بشری برای اولین بار در سال ۱۹۴۶ در اساسنامه سازمان صحتی جهان به رسمیت شناخته شد. و همچنان در سال ۱۹۴۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر، در بند ۱ ماده ۲۵ خویش در کنار خوراک، پوشاک، مسکن و خدمات اجتماعی ضروری، صحت را به عنوان جزء شرایط حد اقلی اقتصادی و اجتماعی برای معیاری شدن و مناسب شدن زندگی و رفاه و سلامتی هر فرد دانسته است؛ اما مهمترین سند بین المللی در این زمینه، میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶ است که در ماده ۱۲ خود به موضوع حق صحت پرداخته و چنین بیان می دارد:

۱- کشورهای عضو این میثاق، حق هر فرد را به بهره مندی از عالی ترین سطح قابل حصول صحت جسمی و روانی به رسمیت می شناسند.

۲- اقداماتی که دولت های عضو این میثاق باید برای حصول کامل این حق اتخاذ کنند، شامل اقدامات ضروری برای تامین امور ذیل خواهد بود:

الف- تقلیل میزان مرده متولد شدن نوزادان و مرگ و میر کودکان و رشد سالم آنان.

ب- بهبود بهداشت محیط و بهداشت صنعتی از تمامی جهات.

ج- پیشگیری، معالجه و کنترل بیماری های فراگیر، بومی، شغلی و دیگر بیماری ها.

د- ایجاد شرایط مناسب برای تامین خدمات طبی در مواقع ابتلای بیماری.^۲

و اما از آنجا که صحت و سلامتی انسان به عنوان یکی از مهم ترین و با ارزشترین خوبی ها و نعمات خداوندی در این دنیا محسوب می شود؛ دین مبین اسلام به آن حدود بیشتر از ۱۴۰۰ سال قبل توجه خاص خویش را به آن نه به عنوان یک موضوع شخصی و اخلاقی بلکه به حیث یک حکم شرعی مبذول داشته است.^۳

دین مبین اسلام که رهنمای مطمئن انسان ها در تمامی ابعاد زندگی می باشد، در باره اصول کلی صحت و سلامتی دستوراتی متعددی دارد. قرآن کریم برخی امور حرام و بعضی دیگر را مباح و حلال دانسته است که به طور مسلم، تمامی این دستاویز و احکام بنابر حکمت خاص خود و با توجه به وضع جسم و جان انسان تشریح شده اند. هر آنچه که در قرآن کریم، حرام شناخته شده است، بی شک از لحاظ مادی یا معنوی برای مردم زیان بار بوده و هر آن چیزی که از آن به حلال و مباح یاد می شود، بر صحت جسم و روح تأثیرگذار است. چنانچه خداوند منان در کلام پاک خویش آدمی را از زیاده روی در تغذیه نهی کرده و فرموده است:

«كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»^۴

ترجمه: بخورید و بنوشید؛ اما اسراف نکنید که خداوند اسراف کنندگان را دوست ندارد.

این آیه بیان می دارد که همواره باید غذا و نوشیدنی حلال و پاکیزه بدون تجاوز از حدود آن خورده و نوشیده شود؛ زیرا خداوند متعال هیچ کسی را که از حدودش تجاوز کند، دوست ندارد.^۵ آیه متذکره از مهم ترین دستورات صحتی اسلام است و بنابر تحقیقات دانشمندان نیز سرچشمه بسیاری از بیماری ها، مصرف اضافی غذای بوده که در واقع، بار سنگینی برای قلب و دیگر دستگاه های بدن ایجاد کرده و زمینه ای برای شروع انواع ناراحتی های جسمی می باشد.

قرآن کریم در جای دیگری نیز چنین می فرماید:

«إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ»^۶

خداوند توبه کنندگان را دوست دارد و پاکان را نیز دوست دارد. همچنان می فرماید:

«وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا»^۷

ترجمه: از آسمان آبی فرو فرستادیم که پاک و پاک کننده است.

در حقیقت، تاکید اسلام برای وضو گرفتن پیش از هر نماز واجب و مستحبی در شبانه روز و یا غسل های واجب و مستحب، دلیل محکمی بر اهمیت پاکیزگی و نظافت، در آموزه های اسلام است.^۸

در اسلام مقام صحت در مرتبه بعد از ایمان و باور به خداوند جل جلاله قرار داده شده و پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم نیز در روایت های مختلفی به این امر مهم اشاره داشته و فرموده اند: پس از نعمت باور و ایمان به خداوند مهربان، نعمتی همتا و همسنگ صحت به انسان ارزانی داده نشده است. همچنان می فرمایند: ایمان و صحت را از خداوند جل جلاله بخواهید؛ زیرا که هیچ چیزی پس از ایمان و صحت ارزشمندتر نیست. در جای دیگری نیز چنین می فرمایند:

«مَنْ أَصْبَحَ مِنْكُمْ آمِنًا فِي سِرْبِهِ مُعَافَىٰ فِي جَسَدِهِ عِنْدَهُ قُوَّةٌ يَوْمَهُ فَكَأَنَّمَا حِيزَتْ لَهُ الدُّنْيَا»^۹

ترجمه: اگر کسی از شما در حالی صبح را آغاز کند که از جان خویش ایمن بوده و تندرست باشد و آنچه را که برای مصرف روزانه کفایت می کند داشته باشد، گویی چنان است که دنیا با تمام جوانبش برای او جمع شده است.^{۱۰}

1- <https://iranhr.net/fa/articles/2776/> تاریخ دریافت، 1397/8/20

2- سمیرا، متقی و دیگران، ماهیت حق بر سلامت و جایگاه دولت در تحقق آن، پژوهشنامه حقوق اسلامی، سال هجدهم، شماره دوم، ۱۳۹۶، ص ۱۲۸.

3- <http://www.eslahonline.net/?p=15194> تاریخ دریافت، 1397/8/20

4- سوره الاعراف، آیه ۳۱.

5- عیاض بن عبدالله، تفسیر میسر، مترجمان: عبدالمجید صمیم، فضل الرحمن فقیهی و عبدالروف مخلص، انتشارات شیخ الاسلام احمد جام، ۱۳۸۸، ص ۳۱۶.

6- سوره بقره، آیه ۲۲۲.

7- سوره فرقان، آیه ۴۸.

8- <https://donyak.com/2018/10/19/> سلامت-و-حفظ-تندرستی-در-دین-مبین-اسلام/ تاریخ دریافت، 1397/8/20

9- ابو عیسی محمد، الترمذی، سنن ترمذی، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا، ش ۲۳۴۶، ص ۵۷۴.

10- ابن ماجه، قزوینی، سنن ابن ماجه، بیروت، دار ابن حزم، ۲۰۰۱ م، ش ۴۱۳۸.

هكذا در جای دیگری این چنین می فرمایند: دو نعمت هستند که بسیاری از مردم از توجه به آنها غافل اند، یکی صحت و دیگری فراغت. 1

همچنان آنحضرت صلی الله علیه و سلم در یک حدیث دیگر چنین می فرمایند:

«إِنَّ أَوْلَ مَا يُسْأَلُ عَنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - يَعْنِي الْعَبْدُ مِنَ النَّعِيمِ - أَنْ يُقَالَ لَهُ: أَلَمْ نُصِحْ لَكَ جِسْمَكَ، وَنُرْوِيكَ مِنَ الْمَاءِ الْبَارِدِ.» 2.

ترجمه: اولین نعمتی که روز قیامت از هر انسان در مورد آن پرسیده می شود همانا نعمت صحت است طوری که برایش گفته می شود آیا ما برایت جسم سالم نداده بودیم؟ و آیا ترا از آب سرد و زلال سیراب ننموده بودیم؟ 4.

اهمیت صحت را در اسلام نیز از اینجا میتوان درک کرد که صحت و یا تندرستی یگانه وسیله بهتر انجام دادن تمام تکالیف شرعی و دینی است، چون انسان مریض نمی تواند بصورت صحیح نماز بخواند، و همچنین انسان مریض توانائی گرفتن روزه رمضان، و ادا نمودن حج خانه کعبه، و خدمت والدین یعنی پدر و مادر را ندارد.

خلاصه باید گفت که انسان مریض و فاقد صحت نمی تواند از عهده تکالیف شرعی و دینی به وجه نیک و احسن بیرون آید. بدون داشتن صحت و تندرستی انسان نمی تواند از عهده هرگونه کار و فعالیت دیگر اعم از صنعت و تجارت، درس و تعلیم، کمک و دستیاری مستمندان و سایر مظلومین و ستم دیدگان، و فراگرفتن سایر مهارت های فنی و حرفوی برآمده نقش فعال و مؤثر خود را در جامعه ایفا کند، چون تمام این موارد فوق در پهلوی داشتن استعداد و قابلیت های ذهنی و علمی در قدم اول به صحت و تندرستی بدنی نیز نیاز مبرم دارد. 3

از همینجاست که پیامبر صلی الله علیه و سلم مسلمانان را به کسب نیرو و بدست آوردن قوت و توانائی تأکید و توصیه نموده مسلمان قوی و نیرومند را بر مسلمان عاجز و ناتوان برتری داده فرمودند:

«الْمُؤْمِنُ الْقَوِيُّ، خَيْرٌ وَأَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ الْمُؤْمِنِ الضَّعِيفِ، وَفِي كُلِّ خَيْرٍ» 4

ترجمه: مسلمان قوی و نیرومند نزد خداوند متعال از مسلمان عاجز و ضعیف خوبتر و بهتر است.

علاوه بر موارد فوق که همه بر چگونگی توجه بیش از حد اسلام بر صحت و تندرستی دلالت دارد، دیده می شود که اسلام تداوی از امراض را نه تنها مشروع قرار داده، بلکه برای نجات از هرگونه مرض، و اعاده صحت از دست رفته در چوکات طب اسلامی دواهای را که در راس آن ها قرآن و غسل قرار دارد، تجویز نموده است.

خداوند جل جلاله بنابر فضل و کرم بی پایان خود بخاطر حفظ صحت و سلامتی افراد جامعه انسانی، و سلامتی قلمرو و محیطی که انسان در آن زندگی می کند و همچنان بخاطر درمان و تداوی امراض روحی و جسمی ظاهری و باطنی که در نتیجه عدم مراعات نمودن قواعد صحتی به انسان عارض می گردد، نسخه جاودانی قرآن کریم را فرو فرستاده است تا اینکه بشریت و افراد جامعه انسانی دواهای تجویز کرده آن را مطابق به دستور و فرمان او بدون کمی و کاستی بکار برند، تا در پرتو آن بتوانند سلامت و تندرستی عقل و جان، همچنان سعادت و خورسندی خود را در دنیا و آخرت باز یابند. از همینجا است که خداوند متعال در قرآن کریم این نسخه معصوم و جاودانی و پیامبر گرامی اسلام در احادیث و روایات خود برای صحت و سلامتی انسان ها و نیز جهت جلوگیری از هجوم هرگونه امراض قواعد بسیار عمده و مهمی را که اساس علم طبابت را تشکیل می دهد، معرفی نموده است که این قواعد کلی قرار ذیل اند: حفظ صحت، پرهیز نمودن از اشیای مضر- و استفرغ و یا ازاله مواد فاسد شده. 5

قاعده حفظ صحت

در مورد قاعده حفظ صحت خداوند متعال چنین می فرماید:

«فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ.» 6

ترجمه: کسانی که از شما بیمار و یا مسافر باشند اگر افطار کردند و روزه نگرفتند به اندازه آن روزها چند روز دیگری را روزه می دارند.

در این آیت مبارکه خداوند متعال برای افراد مریض و مسافر به علت مرض و سفر که هر دو در اثر زایل شدن نیروی بدنی ضعف و ناتوانی را برای انسان بار می آورد، خوردن و یا افطار نمودن روزه را بخاطر حفظ صحت و توانائی اشخاص مریض و مسافر مباح قرار داده است. در کنار آیت متذکره، دلیل دیگری برای حفظ صحت این آیه مبارکه می باشد:

«وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا.» 7

ترجمه: بخورید و بنوشید و اسراف نکنید.

پس طوری که ملاحظه می گردد خداوند متعال در این آیه مبارکه بندگان خود را امر فرموده است تا نان و غذا بخورند و آب بنوشند ولی توجه داشته باشند که غذای را که مصرف می کنند باید از معیار و کیفیت بهتری برخوردار بوده، برای سود و منفعت بدن ایشان تمام شود؛ زیرا در صرف غذا هرگاه معیار و مقدار خاص در نظر گرفته نشود، اسراف شمار می گردد و اسراف برای صحت انسان مضر می باشد. 8

دوم- پرهیز نمودن از اشیای مضر

اساس این قاعده آیه مبارکه ذیل می باشد که خداوند متعال در مورد وضوء فرموده است:

1- حاکم، نیشابوری، المستدرک علی صحیحین، بیروت، دارالکتب العربی، 1427 هـ ق، ش 7917.

2- الترمذی، همان، ش 3358، ص 448.

3- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25810/chapter/43813/> تاریخ دریافت، 1397/8/18.

4- مسلم بن حجاج، نیشابوری، صحیح مسلم، بیروت، دارالطباعه العامره، بی تا، ش 2664، ص 2052.

5- <http://www.saqafat.net/detailview/article/5-5> تاریخ دریافت، 1397/8/18.

6- سوره بقره، آیه 184.

7- سوره الاعراف، آیه 31.

8- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25811/chapter/43815/> تاریخ دریافت، 1397/8/22.

وَأَنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا. 1

ترجمه: اگر شما مریض یا مسافر بودید و یا اینکه از قضای حاجت و یا رفع حاجت برگشتید، و یا اینکه با زنان و همسران تان نزدیک شدید و در همه این احوال آب مورد نیاز را نیافتید، پس با خاک پاک تیمم کنید. خداوند جل جلاله در این آیه مبارکه برای مریض در صورتی که استعمال آب به ضرر وی تمام شود، تیمم با خاک را مشروع قرار داده است و این عمل دلیل واضحی است بر مشروعیت پرهیز کردن از استعمال هرگونه اشیا مضر و زیان آور. در تعلیمات والای پیامبر صلی الله علیه و سلم نیز مثال‌ها و نمونه‌های متعددی را در ارتباط پرهیز نمودن از اشیا مضر دیده می‌شود، که از آن جمله می‌توان یک نمونه آنرا را ذکر کرد و آن عبارت است از توصیه جوادانی آنحضرت صلی الله علیه و سلم در مورد شیوه برخورد با وبا های مهلک و کشنده. چنانچه امام بخاری در کتاب طب صحیح البخاری از عبد الله بن عامر روایت می‌کند که خلیفه مسلمین عمر بن الخطاب بصوب شام حرکت کرد و زمانی که در منطقه‌ای بنام «سرغ» رسید خبر شد که در سرزمین شام «طاعون» یعنی مرض وبا پیدا شده است. در نتیجه رسیدن این خبر او متحیر شد که چه کاری را انجام دهد؟. آیا بعد از پی‌موندن مسیر طولانی دوباره به طرف مدینه برگردد و یا اینکه به مسیر خود ادامه داده و داخل سرزمین شام شود؟. صحابی مشهوری بنام عبد الرحمن بن عوف با ارائه نمودن حدیثی این تردد و تحیر عمر بن خطاب را رفع نمود، گفت: من از پیامبر صلی الله علیه و سلم در چنین مورد حدیثی را شنیدم که فرمودند:

«إِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ بَأْرُسَ فَلَا تَقْدُمُوا عَلَيْهِ، وَإِذَا أَوْقَعَ بَأْرُسَ، وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا فِرَارًا مِنْهُ».

ترجمه: شما زمانیکه از بروز مرض وباء در یکی از سرزمین‌ها مطلع شدید پس از رفتن و ورود به آن سرزمین خود داری کنید و اگر در سرزمینی که شما زندگی می‌کنید وباء بیاید از آن سرزمین بیرون نشوید. 2-سوم- استفرغ و یا ازالۀ مواد فاسد شده.

اساس قاعده فوق این آیه مبارکه است که خداوند متعال در مورد جواز و مباح بودن تراشیدن موی سر برای آن حجاج و یا زائر خانه خدا که از ناحیه سر در تکلیف و اذیت باشد، فرموده است:

«فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ» 3.

ترجمه: اگر کسی از شما بیمار شد یا ناراحتی در سرداشت و محتاج شد تا موی سرش را بترشد، باید که فدیۀ روزۀ یا صدقه یا گوسفندی. پس طوری که ملاحظه می‌گردد خداوند متعال در این آیت برای انسان مریض و شخصی که از ناحیه سر و موی‌های خود تکلیف و مشکلی داشته باشد، اجازه می‌دهد تا بخاطر نجات یافتن از مواد مضر که سبب پیداشدن خارش و تکلیف شده است، موی سر خود را بترشد.

پس از تمامی موارد فوق این حقیقت برملا می‌گردد که اسلام در پهلوی عنایت و توجه خاصی که به روح و روان انسان نموده است، جسم و بدن انسان را نیز نادیده نگرفته، و برای سلامتی هردو در چوکات تعالیم والای قرآن و سنت، احکام و شرایع خاصی را وضع کرده است که در صورت تطبیق و عملی نمودن آن انسان می‌تواند سلامتی ظاهری و باطنی، روحی و بدنی‌اش را حفظ کند.

نتیجه گیری

امراض و بیماری‌های مختلف جسمی و روانی از بدو پیدایش بشر وجود داشته و نمونه‌های مختلف آن همواره در حال تحول و گسترش می‌باشد. هیچ فردی، از هیچ طبقه‌ی اقتصادی- اجتماعی خاصی، در مقابل آن‌ها مصونیت نداشته، که این موضوع یکی از چالش‌های اساسی دامنگیر صحت و تهدید کننده تندرستی و سلامتی بشر شناخته می‌شود.

صحت و سلامتی جز اساسی حقوق بشر بوده، به نحوی که از شاخصه‌های اصلی جامعه ایده‌آل، داشتن وضعیت سلامت مطلوب می‌باشد و جوامع انسانی بدون تضمین و حمایت آن نمی‌توانند بقاء و استمرار خود را حفظ نمایند. صحت و سلامتی همواره عاملی مهم در رفاه و کرامت انسانی بوده و یکی از بنیادین افراد شمرده شده و دولت‌ها مکلف اند تا این حق را مورد تضمین و حمایت خویش قرار دهند.

حق صحت از اهمیت بالایی برخوردار بوده؛ زیرا وابسته به پیش شرط‌های فراوانی از جمله دسترسی به آب آشامیدنی سالم، تأمین دوا و تجهیزات طبی، تغذیه سالم، مسکن مناسب، هوای پاک و ... می‌باشد و تمامی افراد از این حق بدون هیچگونه تبعیض از نظر جنس، سن، رنگ، پوست، ملیت، نژاد، زبان، دین، دیدگاه سیاسی و موارد مشابه بصورت برابر بهره مند شده می‌توانند.

حق صحت که در نظام حقوقی افغانستان برای نخستین بار در سال 1343 در زمان ظاهر شاه به رسمیت شناخته شد و طول تاریخ پیشرفت‌های عظیمی در جهت تحقق و حمایت آن از جانب حکومت‌های مختلف در کشور صورت گرفته است و با توجه به اهمیت و نقش ارزنده آن در تحقق سایر حقوق بشری، قوانین و مقررات متعددی جهت تضمین و حمایت آن وضع گردیده است. و اما از آنجا که صحت و سلامتی انسان به عنوان یکی از اساسی‌ترین و با ارزشترین خوبی‌ها و نعمت‌های خداوندی در این دنیا محسوب می‌شود، دین مبین اسلام به آن حدود بیشتر از 1400 سال قبل توجه خاص خویش را به آن نه به عنوان یک موضوع شخصی و اخلاقی بلکه به حیث یک حکم شرعی مبذول داشته و قرآن کریم و احادیث پیامبر بزرگ اسلام در جاهای متعدد به این امر مهم اشاراتی داشته است.

منابع

○ القرآن کریم.

○ الترمذی، ابو عیسی محمد، بی تا، سنن ترمذی، بیروت، دارالکتب العلمیه.

○ تعدادی از علمای جید ریاست ارشاد و انسجام مساجد وزارت ارشاد، 1393، حج و اوقاف، جایگاه صحت در اسلام، بخش صحت بنیاد آغا خان در افغانستان.

○ جریده رسمی، 1382، قانون اساسی.

1- سوره النساء، آیه 43.

2- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25811/chapter/43816/> تاریخ دریافت، 1397/8/22.

3- سوره بقره، آیه 196.

- جریده رسمی، 1385، قانون محیط زیست، شماره مسلسل 912.
- جریده رسمی، 1387، قانون ادویه، شماره مسلسل 963.
- جریده رسمی، 1387، مقررہ حمایت و تقویت تغذی با شیر مادر، شماره مسلسل 974.
- جریده رسمی، 1388، قانون صحت عامه، شماره مسلسل 1004.
- جریده رسمی، 1391، مقررہ مراکز صحتی خصوصی، شماره مسلسل 1084.
- رحیمی، غلام رضا، 1389، مجله دانشکده پیراپزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، سال پنجم، شماره 1.
- شکوهمند، احمد شاه، 1396، طبابت و اخلاق، کابل، مطبعه النخیل.
- عایض بن عبدالله، 1388، تفسیر میسر، مترجمان: عبدالمجید صمیم، فضل الرحمن فقیهی و عبدالروف مخلص، انتشارات شیخ الاسلام احمد جام.
- عباسی، محمود و دیگران، 1393، مفهوم و جایگاه حق بر سلامت در نظام حقوقی ایران، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هشتم، شماره سی ام.
- عبدی، یاسین و احمد کتابی رودی، بی تا، جایگاه حق بر سلامت در اسلام و حقوق بین الملل، فصلنامه تامین اجتماعی، سال دوازدهم، شماره 44.
- عمید، حسن، ۱۳۸۹، فرهنگ عمید، چاپ دوم، تهران: نشر فرهنگ اندیشمندان.
- فرهنگ واژه یاب دهخدا، 1397/8/10، واژه صحت، تاریخ دریافت.
- قزوینی، ابن ماجه، 2001 م، سنن ابن ماجه، بیروت، دار ابن حزم.
- کوبکی سقی، فاطمه، 1395، قابلیت دادخواهی حق بر سلامت در نظام حقوق بین الملل، فصلنامه حقوق پزشکی، سال دهم، شماره سی و هفتم.
- متقی، سمیرا و دیگران، 1396، ماهیت حق بر سلامت و جایگاه دولت در تحقق آن، پژوهشنامه حقوق اسلامی، سال هجدهم، شماره دوم.
- نیشابوری، حاکم، 1427 هـ ق، حاکم، المستدرک علی صحیحین، بیروت، دارالکتب العربی.
- نیشابوری، مسلم بن حجاج، بی تا، صحیح مسلم، بیروت، دارالطباعة العامره.
- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25810/chapter/43813/> تاریخ دریافت، 1397/8/18.
- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25811/chapter/43815/> تاریخ دریافت، 1397/8/22.
- <http://old.aqeedeh.com/content/1308/index/25811/chapter/43816/> تاریخ دریافت، 1397/8/22.
- <http://www.eslahonline.net/?p=15194> تاریخ دریافت، 1397/8/20
- <http://www.saqafat.net/detailview/article/5> تاریخ دریافت، 1397/8/18.
- <https://iranhr.net/fa/articles/2776> تاریخ دریافت، 1397/8/20
- <https://iranhr.net/fa/articles/2776/> تاریخ دریافت، 1397/8/20
- <https://www.kar-online.com/node/11642> تاریخ دریافت، 1397/8/20